

دکتر سلماسی زاده
استاد دانشگاه

بناهای تاریخی آذربایجان

مسجد کبود تبریز

مسجد کبود از ابنیه دوران حکمرانی جهانشاه قره قوینلو و در سال ۸۷۰ هجری بنا شده که بعداً در اثر زلزله و عوامل دیگر بصورت خرابه‌ای افتاده و بوضع کنونی درآمده است ولی آنچه از کاشیکاری‌های معرق و پرآب و رنگه و نمونه‌های برجسته خطوط رقاع و کوفی و نستعلیق قسمتهای مختلفه آن از غلبه طبیعت و حوادث روزگار جانی بدربرده و باقی مانده است دال بر عظمت دیرین و شکوه این بناست.

بانی این بنا صالحه دختر جهانشاه است و در زمان آبادی این بنا را بنام فیروزه اسلام می نامیدند و این نام گذاری به مناسبت رنگه کاشیهای معرق ظریف‌نمای خارجی و درونی آن بوده که اغلب رنگه فیروزه‌ای و کبود داشتند.

بعضی از مورخین این بنا را با ساختمانها و ملحقات زیادی از قبیل خانقاه و صحن و حوضخانه و کتابخانه و بعمارت مظفریه نامیده و در تألیفات

خود از عظمت و شکوه این بنا و سبک معماری و کاشیکاری آن تعریف و توصیف زیاد نوشته اند .

وضعیت اصلی - تاورنیه سیاح فرانسوی که در سال ۱۶۴۶ میلادی به ایران مسافرت کرده در سفرنامه خود چنین می نویسد :

(در خارج شهر سر راه اصفهان مسجدی است با بنای عالی که کرسی آن هشت پله از کف زمین معبر بلند تر بوده و در دو طرف نمای روبه شمال دو مناره مانند برج استوانه شکل کم قطر پوشیده شده از کاشی ساخته شده و گنبد بزرگ این مسجد از طرف داخل روی دوازده مجردی بنا شده که شانزده مجردی هم از خارج تکیه گاه آن است .

سطح داخلی گنبد و دیوارها با زیباترین کاشیهای الوان مزین گشته که حاوی کتیبه هایی از آیات قرآن و گل و بوته ها از کاشیهای فیروزه و لاجوردی وزرد و غیره است از این گنبد داخل گنبد کوچکتری میشود که خیلی قشنگتر از اولی است و سطح داخلی آن با کاشیهای معرق لاجوردی پوشیده شده است در اطراف محوطه زیر این گنبد سنگهای مرمر بزرگ بدیوار نصب شده که مایه تعجب و حیرت است.

سطح خارجی گنبد اول با گلهای سفید زمینه سبز و سطح گنبد دوم با ستاره های سفید روی زمینه مشکی پوشیده شده است . رو بروی مسجد در طرف دیگر معبر باقی مانده بنای مخروطی دیگری دیده میشود (که گویا منزل شیخ یا امام جماعت مسجد بوده)

وضعیت فعلی - بنای مسجد کبود که بیشتر از نظر کاشیکاری و آمیزش رنگها و داشتن انواع خطوط عالی و اشکال و طرحهای بدیع مورد نظر ارباب ذوق و معماری است لطامت و زیانهای فراوان دیده که بیشتر آن در نتیجه زمین لرزه ها و عدم دقت در نگاهداری و بی اعتنائی به آبادی آن بوده و بمرور زمان گنبد و پوشش قسمتهای مختلفه و دیوارها و مناره ها ریخته و طاق سر درشکاف برداشته است.

از بقایای ساختمان این مسجد که دال بر عظمت معماری و زینت و کاشی

کاری آن می باشد چند طاق شکسته و در قسمت داخل و سردر خارجی است در سمت شمال مشرف به کوی موسوم به خیابان ، نمای سردر این بنا دارای کتیبه ایست از کاشی معرق و مقرنسهای نفیس و زیبایی دارد که مخصوص قرن نهم بوده و از شاهکارهای عالی روزگار فرمانروائی دودمان قره قوینلو به شمار می رود .

سطح جلوخان (سردر بنا که روبه شمال است) به طول هفت متر و عرض پنج متر از سطح کوچه مقابل باندازه پنج پله سنگی هر یک به درازای ۳ یا ۳/۵ متر و بارتفاع ۰/۵ متر بلندتر است و در دو انتهای دیوار شمالی مسجد راهرو و پله های قسمت پائین دوماناره در گوشه های داخل بنا دیده می شود .

ارتفاع باقیمانده طاق سردر زیادتز از هشت متر و نیم بوده و تماما از کاشیهای معرق پر آب و رنگ پوشیده شده .

در پایه های دو طرف که بمرض ۴/۳۰ متر است در قسمتی به پهنای ۵۰ سانتیمتر کتیبه اصلی بنا با کاشیهای معرق سفید رنگ روی متن لاجوردی بخط نسخ نصب شده و سطح بقیه پایه ها با طرحها و اشکال مرکب از گل و بوته و کاشیهای معرق الوان پوشیده بوده که قسمتی ریخته و در میان آنها کلمات : یا دائم الخیرات - یا انیس الغربا - یا دائم النوال - یا حبیب - الفقرا - یا کثیر الانعام - یا منان - یا برهان - یا حنان با کاشی معرق سفید رنگ قرار گرفته است .

در پایه طرف غربی سردر در آیه ۱۸ و آیه ۱۹ از سوره توبه قرآن مجید نوشته شده است :

بسم الله الرحمن الرحيم - انما یعمر مساجد الله من آمن بالله والیوم -
الآخر و اقام الصلوة و اتی الزکوة ولم یتخش الا الله ان یتکونوا من المهتدین ..
اجملتم سقایة الحاج

در پایه طرف شرقی عبارت زیر باقی مانده :

.... الصلوة علی نبیه محمد و آله الطیبین عمارة المبارکة -

المظفرية في ربيع الاول من سنة سبعين و ثمانمائة اقل العباد نعمة الله -
بن محمد البواب .

کتیبه قسمت بالای طاق سر در تماماً ریخته و اثری باقی نمانده و در قسمت داخلی طاق زیر مقرن‌ها در طرفین و در وسط کتیبه ای در نام و دعای سلطان جهان‌شاه بن شاه یوسف موجود بوده که قسمت عمده آن ریخته و کلمات چندی خوانده می شود .

سطح خارجی دیوارهای دو طرف بنا با کاشیهای معرق و تزئینات تخمیری پوشیده بوده که در بعضی قسمتها مخصوصاً در دیوارهای سمت شرقی آثاری از آن باقی مانده و کلیه بنا از آزاره سنگی داشته از سنگهای يك پارچه و بزرگ که در بعضی قسمتها فعلاً هم موجود و روی کار باقی است.

پس از سردر و دهلیز واقع در پشت آن که فعلاً مبدل به مسجد کوچک و ساده گنبد داری شده محل شبستان بزرگ واقع شده بطول و عرض ۱۶/۵۰ متر که از قسمت جنوب به شبستان کوچک مسجد متصل میشود و هر دو محوطه بوسیله گنبد کاشی پوشیده بوده و دیوارهای داخلی محوطه زیر گنبد بزرگ با کاشیهای سفید و فیروزه ای و لاجوردی بطور اسلیمی شاخ و برگ و گل و بوته دار که حاوی آیات قرآن به خط ثلث سفید رنگ است طرح سازی و معرق کاری شده و در این عمل چنان مهارت و استادی بخرج داده شده که در زمهرقها با شکل معلوم و تماماً یکپارچه بنظر میرسد در میان معرقها سطح پایه ها و زیر طاقها میان الواح لاجوردی رنگ با خط ثلث سفید یا زرد طلائی اسما الله (یا احد - یاسمد - یارجم - یا عزیز - یا خلاق - یا وهاب - یا مجیب - یا قریب - یا بواب - یا وهاب - یا منان) کاشی بری و نصب شده .

تیرها و چوبها که در میان دیوارها و طاقها برای کلافه کشی و درافسارها بکار برده شده تماماً از چوب سخت و محکم معروف به چوب عود بوده که سر بعضی از آنها فعلاً نمایان و قسمتی ریخته و محل آنها در میان گچ و آجر دیده میشود از باقیمانده پایهها و هشت دهانه طاق بالای شبستان بزرگ (محوطه

زیر گنبد اول (چنین معلوم میشود که گنبد بر روی هشت چشمه طاق یا دوازده مجردي بنا شده و شانزده مجردي با پایه عریض هم از خارج تکیه گاه آن بوده است .

در سه طرف شمال غربی و شرقی شبستان بزرگ رواقی بعرض ۴/۴۰ متر ساخته شده که با طاقهای ضریبی و گنبدهای پست پوشیده میشود و اداره دیوارهای رواقها با کاشیهای ممرق مشکی و سفید و مرکب از اشکال هندسی و قسمتهای بالا با تزئینات تخمیری که اغلب حاوی الواح ممرق از آیات قرآنی است پوشیده بوده و نمونه هایی فعلاً در بعضی قسمتها باقی مانده که دال بر مهارت استادان و کاشیکاران می باشد که در ساختمان اصل بنا با عقیده و ایمان کار کرده اند .

در قسمت داخلی طرفین باطاق درب ورود فعلی مسجد در میان کاشیهای ممرق دولوحی هر یک تقریباً بطول ۵۰ سانتیمتر روی کاشی مشکی با خط سفید ممرق باقی مانده که تنها کتیبه فارسی مصرف شده در بنا بوده و حاوی دو مصرع ذیل است :

در سمت شرقی « کردار بیار و گرد گفتار مگرد »

در سمت غربی « چون کرده شود کار بگویند که کرد »

شبستان کوچک به شکل کثیرالاضلاع هشت پهلو است که پهنای داخلی آن ۱۵/۵۰ متر و ازاره دیوارهایش از سنگهای مرمر صاف با ارتفاع دو متر پوشیده شده که در قسمت بالای آنها سوره (عم یقائلون) را با خط نسخ برجسته حجاری کرده اند .

قسمت عمده این سنگها شکسته و ریخته و در زیر خاک مانده بود که در تعمیرات سال ۱۳۱۹ خورشیدی از زیر خاک در آورده شده و با دقت تمام در کنار دیوارها نصب و نگاهداری شده است .

محل محراب مسجد فعلاً معلوم نبوده ولی از باقیمانده یکپارچه سنگ مرمر عریض که بدیوار شبستان کوچک نصب شده معلوم میشود در موقع آبادی

مسجد محراب عبارت از همان سنگ مرمر صاف بوده که در دیوار سمت جنوب شهبستان قرار گرفته بود (۱).

نام این مسجد به ترکی (گوی مسجد) و بفارسی مسجد کبود است مسجد جهانشاه نیز میگویند لیکن در سابق (مسجد و عمارت مظفریه) نام داشت دلیل واضح بر عمارت مظفریه بودن این بنا همانا کتیبه طاق درگاه است که (المارة المباركة المظفریه) اکنون نیز پیداست.

بانی این مسجد میرزا جهانشاه بن قرایوسف ترکمان است که سومین پادشاه از سلاطین طایفه قراقویونلو است که چهار تن بودند و مدت شصت و سه سال در ایران حکومت کردند اول ایشان قرایوسف بن قرا محمد پور منشی بن بیرام خواجه ترکمان است که در سنه هشتصد و بیست و سه قمری در گذشته. دوم اسکندر بن قرایوسف است که در سنه هشتصد و چهل و یک بقتل رسیده. سوم میرزا جهانشاه بن قرایوسف است که در سنه هشتصد و سی و نه قمری (۲) با متابعت شاهرخ بن تیمور در آذربایجان و نواحی شمال غربی ایران با قدرت و تسلط تمام حکومت کرده سپس عراق و خراسان را نیز فتح نمود در اواخر سلطنت وی پسرانش حسنعلی و پیربوداق یانگی شده بر علیه پدر علم عصیان برافراشته از توسعه حکومت و کشورگشایی وی مانع شدند در سنه هشتصد و هفتاد و دو قمری میرزا جهانشاه بقصد دفع حسن بیک حاکم دیار بکر رفته کاری از پیش نبرده و مراجعت نمود سواران حسن بیک تعقیب نموده وی را با چند تن از پسران و همراهانش کشتند جسد او را به تبریز نقل و در عمارت مظفریه همین مسجد کبود که خود ساخته بود دفن کردند.

چهارم از طایفه قراقویونلو حسنعلی بن جهانشاه است که پس از یک سال سلطنت و حکمرانی در گذشته و سلسله قراقویونلو با مرگ وی به آخر رسید (۲).

۱ - چهل مقاله .

۲ - نقل از چهل مقاله تألیف حاج حسین نخجوانی ص ۱ و ۲